

УДК 930.25-055.2 : 303.446.4] (477) «1917/1921»
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.4.284>

Олена Отземко*

МЕМУАРИ ЖІНОК І ПРО ЖІНОК-УЧАСНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. НА СТОРІНКАХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Анотація: У статті проаналізовано інформаційний потенціал спогадів жінок і про жінок – учасниць національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., опублікованих у західноукраїнських часописах 20–30-х років ХХ ст. Зазначається, що опубліковані твори представлені розлогими мемуарами, короткими міні-споминами, белетризованими мемуарами. Акцентовано увагу на тому, що окрім фактичного матеріалу, який віддзеркалює історію революції, долю жінок у часи революції, трансформацію гендерних відносин, що виявилася у готовності жінок брати на себе чоловічі обов'язки, жіноча мемуаристика є важливим джерелом і в плані вивчення жіночої саморефлексії, усвідомлення жіночою своєю місця в світі, у даному випадку, своєї ролі у національно-визвольних змаганнях. Проаналізовані спогади є також джерелом з історії західноукраїнського суспільства міжвоєнної доби, його громадянської активності, що проявлялася, зокрема, через періодичну пресу, залученості до цієї активності жіноцтва.

Ключові слова: жінки, мемуари, Українська національно-демократична революція, періодична преса, Західна Україна

Вступ. Помітна тенденція сучасних історичних досліджень в Україні – увага до «жіночої історії». Ця тема на сьогодні вже має солідну історіографію, серед актуальних проблем якої – місце і роль жінки в Українській національно-демократичній революції 1917–1921 рр. Паралельно відбувається формування джерельної бази зазначеної проблеми, яка, на жаль, є досить обмеженою. Це зумовлюється незначною часткою, яку становили жінки-учасниці революційних подій, попри відчутне зростання їхньої професійної та громадської активності. М. Рудницька, пізніше Я. Грицак наголошують на тому, що роль жіноцтва в УГА була непропорційно малою як до кількості населення Галичини, так і до величини армії, «у практиці націоналізму жінки мали залишатися в тіні своїх чоловіків-патріотів і не могли відігравати самостійної ролі»¹. Така ситуація мала місце і в інших регіонах України та сферах діяльності жінок у часи революції.

Маргіналізація жіночої історії протягом тривалого часу також зумовила відсутність як систематичного вивчення участі жінок у революційних подіях, так і збирання та зберігання їхніх свідчень і, загалом, джерельної інформації про них.

* Отземко Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса (Вінниця, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>; e-mail: otzemko@gmail.com

¹ Рудницька М. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА. *Українська Галицька Армія*. Вінніпег. 1958. С. 336–338; Грицак Я. Передмова. *Незвичайні долі звичайних жінок: Усна історія двадцятого століття* / гол. упоряд. Проїда Винницька. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. С. VI.

Історіографія питання. Питання участі жінок у національній визвольній боротьбі 1917-1921 рр. в середині ХХ ст. піднімалися авторами української діаспори, серед яких згадана вище М. Рудницька². Останніми роками у працях Л. Смоляр, Т. Орлової, О. Оніщенко, О. Лабур, Т. Швидченко, М. Федунь розглядаються різні аспекти гендерних змін, спричинених революцією, робиться наголос на проблемах, що потребують подальшого вивчення. Авторки, зокрема, зазначають, що на тлі обмеженості джерельної бази Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. взагалі, і, тим більше, участі в її подіях жіноцтва, значущості набувають мемуарні джерела, зокрема спогади як власне жінок-учасниць, так і згадки про них³. Цікавий та актуальний для вивчення проблеми матеріал містить опублікована Р. Ковалем збірка «Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917-1930»⁴.

Зважаючи на обставини життя учасниць національно-визвольних змагань, їхні мемуари збереглися переважно на сторінках часописів, що видавалися у Західній Україні, США, Канаді. Історію західноукраїнської преси досліджено С. Костем⁵, окремі її проблеми розглянуто у статтях В. Передерій, Л. Кужель, І. Морозової, М. Павлюх, І. Зуляка⁶. Вагомими

² Пеньковська М. Українська жінка в огні революції. *Свобода*. 1939. № 176. С. 2; О.Ч. Жінки в Українській Центральній Раді. *Наше життя*. 1953. Ч. 1. С. 3-4; Рудницька М. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА. *Українська Галицька Армія*. Вінніпег. 1958. С. 335-347.

³ Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з Лютого 1917 року в Україні. *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. *Сторінки історії*. 2019. Вип. 40. С. 42-58; Оніщенко О. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Гендерні дослідження. 2015. Вип. 1. С. 159-170; Оніщенко О. Мемуари жінок-діячок українського національно-визвольного руху як історичне джерело. *Роль визначних особистостей-митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості ХІХ – на початку ХХ ст.*: матеріали 3-5 наук. семінарів / упоряд.: Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк. Київ, 2011. С. 364-369; Орлова Т. Вітчизняна історіографія про участь жіноцтва у революційних подіях в Україні 1917-1921 рр. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2010. Вип. 4. С. 147-150; Смоляр Л. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: Монографія. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.; Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917-1921 рр. *Українознавство*. Історичні студії. 2019. № 4 (73). С. 8-24; Федунь М. Жіноче мемуарне письмо Західної України першої половини ХХ століття. *Прикарпатський вісник НТШ*. Слово. 2015. № 2. С. 255-263.

⁴ Коваль Р. Жінки у Визвольній війні. Історії, біографії, спогади. 1917-1930. Київ: Вид. М. Мельник, 2020. 424 с.

⁵ Кость С. Західноукраїнська преса першої половини ХХ століття у всеукраїнському контексті: (заходи діяльності, періодизації, структура, особливості функціонування). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 512 с.; Кость С. Історія української військової преси: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 340 с.

⁶ Кужель Л. Західноукраїнські та українські еміграційні альманахи 1920-1930-х років: тематико-типологічний аналіз. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. Вип. 7. С. 302-342; Морозова І. Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років: спогади, документи, матеріали. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2015. Вип. 7. С. 277-301; Павлюх М. Коломийський часопис «Жіноча доля» (1925-1939): формування образу жінки-громадянки. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 1 (12). С. 65-75; Передерій В.А. «Ілюстрований календар-альманах Червоної Калини» як тип періодичного видання (1921-1929). *Збірник праць НДЦ періодики / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника*. Львів, 1999. Вип. 6. С. 227-242; Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини» (1929-1939 рр.), (1991-1995 рр.): джерелознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. Вип. 18. С. 666-673;

для вивчення західноукраїнської періодики міжвоєнних часів є історико-бібліографічні дослідження⁷.

З огляду на сказане вище *метою статті* є аналіз інформаційного потенціалу спогадів жінок і про жінок-учасниць національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., опублікованих у західноукраїнських часописах 20–30-х років ХХ ст. Джерелами для дослідження послужили журнал «Літопис Червоної Калини», щорічники «Календар-альманах “Червоної Калини”» та «Календар-альманах “Дніпро”», залучено публікацію спогадів з «Календаря “Просвіти”».

Виклад основного матеріалу. У Західній Україні міжвоєнного періоду преса відігравала важливу соціальну роль, відбиваючи своєю складною структурою розвиток суспільного життя, забезпечуючи ідеологічно й інформаційно його розмаїття. Виявом цього була розгалужена система періодичної преси, що видавалася партіями, товариствами, організаціями, рухами, призначалася для різних груп населення⁸. Західноукраїнське суспільство, частиною якого була потужна спільнота емігрантів з Наддніпрянської України, прагнуло усвідомити, оцінити події Української революції та причини її поразки, зберегти пам'ять про неї. Вже на початку 1920-х років науковці, громадські діячі, політики закликали до написання мемуарів, наголошували на їхньому суспільному значенні, важливості для майбутніх досліджень історії визвольної боротьби⁹.

Наслідком цих процесів стало утворення нових газет і журналів, обговорення причин і наслідків Української революції у пресі, а також активна публікація свідчень учасників та очевидців революційних подій, частку яких становили спогади жінок і про жінок. Частина заснованих у цей період часописів, між іншим, мала на меті саме публікацію свідчень учасників визвольних змагань. Щомісячний журнал «Літопис Червоної Калини» (1929–1939 рр.) від заснування був призначений для публікації матеріалів про Визвольні змагання 1917–1921 рр.: редакція часопису звернулася з проханням надсилати спогади про події воєнних років, пам'ятки та документи, маючи на меті зберегти їх для майбутніх дослідників. Часопис мав спеціальний тематичний розділ, присвячений спогадам. С. Кость наголошує, що серед інших українських видань того часу «Літопис Червоної Калини», який позиціонував себе як військово-історичне видання, чи не найбільше друкував спогадів учасників революції, створив галерею портретів героїв та учасників визвольних змагань¹⁰. Публікувалися спогади також у досить поширених і популярних за цього періоду щорічних календарях: воєнно-історичному «Календарі Червоної Калини» (1922–1939 рр.),

Зуляк І. Календарі «Просвіти» – важлива складова видавничої діяльності товариства (1869–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 2 (1). С. 57–66.

⁷ Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західноукраїнській Народній республіці (1918–1919) / укл. Є. Місило. Едмонтон: Вид. КІУС, 1991. № 44. 278 с.; Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів: НБУ ім. В. Стефаника, 2002. 479 с.; Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т., Т. 3, Кн. 2: 1929–1939 рр. Львів: Світ, 2003. 928 с.

⁸ Українські часописи Львова 1848–1939 рр... № 548. С. 100–104; Кость С. Західноукраїнська преса... С. 418, 429, 438.

⁹ Морозова І. Українські еміграційні та західноукраїнські видання 1920-х років... С. 278.

¹⁰ Кость С. Історія української військової преси... С. 196–198; Передерій В. Матеріали до вивчення історії ЗУНР на сторінках «Літопису Червоної Калини»... С. 667–668.

літературно-політичному календарі-альманаху «Дніпро» (1922-1939 рр.), який видавало «Українське товариство допомоги емігрантам з Великої України», іноді у «Календарі «Просвіти»». Календар-альманах «Дніпро» орієнтувався на освіченого читача, серед його авторів були відомі українські громадські та військові діячі. Вагому частку різножанрових літературних публікацій становили мемуари. Тематично значне місце в альманаху відводилося матеріалам, пов'язаним із національно-визвольною боротьбою¹¹.

Мемуаристика жінок і про жінок учасниць визвольної боротьби, опублікована у зазначених часописах, представлена розлогими спогадами, що увібрали думки та враження авторок стосовно різних влад, за яких вони мусили працювати й влаштовувати своє життя. Це також короткі мемуари-історії про події, людей, з якими перетиналися жінки, часто міні-спомини на одну, іноді половину сторінки, написані для публікації у періодичних виданнях, нерідко зустрічаються белетризовані мемуари. Така динамічність різновидів і форм є характерною рисою мемуаристики ХХ ст.¹² Серед авторок спогадів відомі громадські діячки, організаторки жіночого руху в Україні Софія Русова, Олена Федак-Шепарович, Харитина Кононенко, освітянки Лідія Горбачова, Наталія Дорошенко(-Савченко), Валентина Завадська, підпільниця, інженерка-економістка, учасниця Союзу Українок Тамара Петрова, бібліотекарка Любов Дудко, українська письменниця Галина Журба, акторка Леся Кривицька, мешканка Львова В. Літинська, сестра отамана Якова Шепеля Зінаїда Шепель, педагогіня Ірина Шмігельська-Клімкевич(ева).

Усі авторки у часи Української революції тією чи іншою мірою були залучені до визвольної боротьби, тому чимало їхніх спогадів присвячено різноманітним подіям, учасницями яких вони були. Емоційні спогади Х. Кононенко малюють перші дні Української революції в Києві очима захопленої гімназистки: реакція на події у Петрограді викладачів і вихователюк пансіону княгині Васильчикової, який залишався оплотом монархізму; загальна маніфестація 16 березня, організація й участь в українській маніфестації 19 березня 1917 р.; атмосфера в родині відомих українських громадських діячів В. О'Коннор-Вілінської та О. Вілінського, де виховувалася Харитина¹³. Письменниця Г. Журба до 20-річчя Української революції поділилася коротким спогадом про Перший Український військовий з'їзд, на якому виступав М. Міхновський, вирували дискусії навколо питання про українське військо¹⁴.

Київ за різних урядів у 1919 р. описала у мемуарах Л. Дудко: більшовики, українські січові стрільці та денікінці, і знов більшовики. Любов із дочкою змушені були пішки

¹¹ Бібліографія української преси в Польщі (1918-1939)... С. 179; *Кужель Л.* Західноукраїнські та українські еміграційні альманахи 1920-1930-х років... С. 304-312.

¹² *Ясь О.В.* Мемуари. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / ред.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Memuary>

¹³ *Кононенко Х.* Перші дні революції (Переживання старшокласниці). *Календар «Просвіти» на звичайний рік 1937*. Львів, 1936. С. 64-66; *Кононенко Х.* Дві маніфестації (Спогад з перших днів революції 1917 р.). *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1937*: присвяч. 20-літтю укр. революції. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1936. С. 80-85.

¹⁴ *Журба Г.* Міхновський на 1-му Українському військовому з'їзді (Дрібка з моїх споминів). *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1937*: присвяч. 20-літтю укр. революції. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1936. С. 120-121.

діставатися до українських позицій через території, зайняті різними арміями¹⁵. Мемуари віддзеркалюють враження авторки, яка занотувала момент зустрічі українського війська та денікінців у Києві, залишила промовистий опис втечі більшовиків з міста у серпні 1919 р.: «Дійсно більшовики евакуювалися так, як ворог, що тікаючи з чужої країни, не хоче нічого залишити їй, крім попелу й руїни. [...] Мчать авта, таракотять підводи з меблями, машинками, телефонами, ріжним іншим майном – евакуація в повнім ході»¹⁶.

Революційний 1917 рік у Проскуріві та Полтаві згадувала Наталія Дорошенко-Савченко: порівняно з українською Полтавою у Проскуріві все українське було пригнічене, «не могла помітити найменших ознак українського життя». Тим яскравішим був контраст з початком революції: бурхлива діяльність української Громади, «Просвіти», вчительські з'їзди, вибори до Земства, міської Управи, протистояння з «Советом робочих і солдатських депутатів». Водночас, Проскурів спіткали проблеми прифронтового міста: дезертири з фронту, бандитизм, зрештою – евакуація у червні 1917 р.¹⁷ Великий мемуарний нарис Дорошенко-Савченко присвятила Полтаві за різних урядів: від Української Центральної Ради до повстання проти гетьмана, встановлення Директорії. Авторка згадує більшовицький терор у січні 1918 р., критично ставиться до гетьманського режиму, заперечує його українську політику¹⁸.

Про більшовицькі репресії та міні-спогад сестри отамана Якова Шепеля З. Шепель. У короткому сюжеті авторка спромоглася розповісти про свою родину, яка пишалася отаманом, намагання врятувати їхнього батька, засудженого до страти Вінницьким ревкомом¹⁹.

Щоденні записки школярки В. Літинської (1-29 листопада 1918 р.) про Листопадовий зрив у Львові цікаві не тільки безпосередньо зафіксованою інформацією, але й різноманітними емоціями: радощі перших днів повстання – Літинська долучилася до жінок, які zorganizували кухню, де готували їсти українським стрільцям; рішучість – авторка розповідає про участь у допомозі пораненим, відвідування у в'язниці заарештованих стрільців²⁰; пригнобленість останніх днів листопада – «24.XI. Не можу взяти за перо, щоб дальше писати»; знов рішучість – «29.XI. ...іти до наших. Як же я радію! Побачимо своїх! Може і ми їм придамось»²¹.

Запискам Літинської суголосні спогади старшини УГА С. Шаха: «Хто перебував воєнну кампанію під Львовом, той знає, яку величезну прислугу віддавали українській армії місцеві жінки – селянки й інтелігентки. Жінки переходили позицію, жінки заходили аж до міста Львова і назад щасливо вертали, жінки організовували кухні для сотень, що

¹⁵ Дудко Л. Пішки з Києва на Поділля (Спомин з 1919 року). *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1929*. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з Великої України, 1928. С. 97-106.

¹⁶ Ibid. С. 98-99.

¹⁷ *Дорошенко-Савченко Н.* Початки революції в Проскуріві (Українська громада в Проскуріві та її праця). *Дніпро: календар-альманах на переступний рік 1932*. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1932. С. 44-58; *Дорошенко-Савченко Н.* Дні радості і надій. *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1937*: присвяч. 20-літтю укр. революції. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1936. С. 86-96.

¹⁸ *Дорошенко-Савченко Н.* Полтава у 1918 році (спомин). *Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1938*. Львів: Українське Т-во допомоги емігрантам з Великої України, 1937. С. 88-97.

¹⁹ Шепель З. Батько повстанця. Спогад. *Літопис Червоної Калини*. 1932. № 2. С. 5.

²⁰ Літинська В. Із записок 17-літньої. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 11. С. 2-3.

²¹ Ibid. 1937. № 11. С. 2-3.

стояли в їхньому селі, жінки пекли у своїх печах хліб для свого війська, пражили жито на каву, жінки творили в разі потреби першу поміч для ранених стрільців, а навіть брали кріс у руки та йшли до наступу»²².

Досить змістовні мемуари залишили жінки-освітянки. Їхня цінність не тільки у багатому фактичному матеріалі, що дає змогу уявити становище української шкільної освіти за різних урядів, але й в емоціях авторок, які віддзеркалюють їхню реакцію на обставини, що часом змінювалися миттєво й були небезпечними. В. Завадська працювала в Секретаріаті Народної освіти, згодом міністерстві освіти за УЦР, Гетьманської держави, Директорії, наркоматі просвіти за більшовиків, тож, мала можливість порівняти організацію освітнього процесу за різних влад і керівників (В. Науменка, І. Стешенка, А. Лещенка й ін.). На цьому тлі авторка розповідає про українізацію апарату освітніх установ, що були «осередками московщини», а також відчайдушну боротьбу за збереження української освіти за більшовицького та денікінського режимів²³.

«Полтавські спомини» вчительки Н. Дорошенко охоплюють 1917-1920 рр. Авторка розповідає, з яким ентузіазмом взялася за організацію та керівництво 8-класною українською гімназією влітку 1917 р. У той час, як в інших гімназіях попри українізацію освіти спостерігався «тихий саботаж» українських предметів, в її гімназії вчителі мали надати свідоцтво про знання української мови, в усіх класах викладалося українознавство²⁴.

Коротке перебування в Полтаві більшовиків у 1918 р. відбулося у таких рядках: «В каракулях черті привиклі ходіть! Ето тебе неє царская Росія! Давай-ка каракуль сюда: мне, небось, тоже прігадітєся: жену імєю; ботіночкі тоже подавай – новенькіє ведь! – І роздягали рабу божу на морозі. Почалися труси. Спочатку ніби за зброею та одностроями військових – у військових, а в дійсності брали все, що хотіли – навіть жіночу білизну»²⁵.

Загалом, розлогі мемуари Н. Дорошенко дають можливість уявити наочно організацію української освіти у Полтаві за УЦР, Гетьманської держави (вважає, що відбувалося відродження російських порядків в освіті), Директорії, денікінців, більшовиків. Але гімназія, як пише авторка, продовжувала працювати: «Ми дивилися на денікінщину й на більшовизм, як на епізоди, вірячи в недалеке повернення своєї влади»²⁶. Завершує спогади Н. Дорошенко розповіддю про організацію підпільної групи, що чекала навесні 1920 р. повернення української влади та була знищена більшовиками²⁷.

Схожі за змістом мемуари належать викладачці української мови з Катеринослава Л. Горбачовій. Вчителька приватної гімназії згадує про життя колективу закладу за різних урядів протягом 1918-1919 рр.: взаємини між викладачами різних поглядів, реакції на зміни влади, спроби українізувати повністю зрусіфікований навчальний заклад, загалом, відчайдушне намагання пристосуватися та вижити за різних влад, зберегти учениць,

²² Шах С. (С. Ш.) Санітарний шеф Козацького Загону ім. Гонти (нарис на основі воєнного записничка). *Календар Червоної Калини на 1925. 1924.* С. 60-62.

²³ Завадська В. З київських споминів. *Дніпро: календар-альманах на переступний рік 1928.* Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з Великої України, 1927. С. 107-112.

²⁴ Дорошенко Н. Полтавські спомини (1917-1920 рр.). Фрагменти. *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1933.* Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1933. С. 56-92.

²⁵ Ibid. С. 66.

²⁶ Ibid. С. 74.

²⁷ Ibid. С. 79-87.

викладання української мови²⁸. Цікавими є згадки Горбачової про Д. Яворницького та В. Біднова, що викладали на курсах українізації, зорганізованих земською управою влітку 1918 р.: «В пам'яті залишився один момент: всі ми разом і слухачі, і професори, виструнвившись, співаємо «Ще не вмерла»; я глянула на Біднова – він стояв із молитовно складеними руками, його обличчя мало вигляд релігійної екстази»²⁹.

Ще один сюжет Горбачова присвятила гімназії села Сурсько-Михайлівського, де восени 1919 р. викладала українську мову, історію та географію: повна відсутність умов, епідемія тифу, влада в селі міняється по 2-3 рази на день. Навколо діють різні військові сили – денікінці, Махно, місцевий отаман Трохим Гладченко, в загоні якого влітку «багато хлопців (учнів) побувало»³⁰.

Вчительці з Брацлава, голові місцевої «Просвіти» Анні Кондратченковій, її роботі за різних влад, в умовах постійної небезпеки, аж до евакуації до Польщі у листопаді 1920 р., присвятив один із сюжетів своїх спогадів М. Середа³¹.

Значну долю опублікованих у зазначених часописах жіночих мемуарів становлять спогади про українське військо й окремих вояків. Короткі пронизливі мемуарні записи С. Русової та Т. Петрової (спогад та уривки зі щоденника) – квінтесенція емоцій і вражень від українського війська у різні періоди Української революції: на піднесенні за Центральної Ради, Директорії, і в часи відступу та полону³². Х. Кононенко яскраво описала у мемуарах заснування 1-го Українського полку імені Б. Хмельницького, зустрічі з «богданівцями» за різних обставин з квітня 1917 р. по січень 1918 р.³³ Мешканка міста Хирів на Львівщині Соня Бонківна залишила короткий спомин про героїчну загибель 19-річного старшини УГА³⁴.

Низку спогадів про Загін імені Гонти 1-го корпусу УГА, в якому була шефом санітарної служби, написала І. Шмигельська-Климкевич(ева): короткі, насичені фактами мемуари про бій за станцію Брюховичі, белетризовані спогади про постій на квартирах у містечку Куликів поблизу Львова та про найстарішого вояка загону діда Опанаса, біографічний спогад про командира батареїного дивізіону отамана Кирила Караса³⁵.

²⁸ Горбачова Л. В Україні ревіли гармати. *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1937*: присвяч. 20-літтю укр. революції. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1936. С. 107-116; Горбачова Л. Манівцями широкого шляху. *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік*. Львів: Українське Т-во допомоги емігрантам з Великої України, 1937. С. 77-87; Вона ж. Під московськими ударами (З мартирології української школи в 1919 році). *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1939*. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1938. С. 102-110.

²⁹ Горбачова Л. Манівцями широкого шляху... С. 82.

³⁰ Горбачова Л. Україні ревіли гармати... С. 107-116.

³¹ Середа М. Українська жінка у визвольних змаганнях 1917-1920 рр. Анна Кондратченкова. *Літопис Червоної Калини*. 1937. № 12. С. 16-18.

³² Русова С. Пам'яті лицарів. (Спогади). *Дніпро: календар-альманах на звичайний рік 1930*. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з Великої України, 1929. С. 8-10; Петрова Т. «Ой видно село, широке село під горою». Уривки із щоденника. Рік 1919. *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 2. С. 14.

³³ Кононенко Х. Мої зустрічі з Богданівцями. *Дніпро: календар-альманах на переступний рік 1936*. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1935. С. 41-50.

³⁴ Бонківна С. Андріян Дзерович. Спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1929. № 2. С. 21.

³⁵ Шмигельська-Климкевичева І. Квартира у Хайки. Военний спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 3. С. 10-11; Шмигельська-Климкевич І. Дід Опанас. Присвячую нацстаршому воїнові Козацького загону ім. Гонти. *Літопис Червоної Калини*. 1933. № 7-8. С. 19-21; Шмигельська-Климкевичева І. Низка споминів про отамана Кирила Караса. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини»*. 1928. С. 150-153; Шмигельська-Климкевичева І. З моїх споминів. Віймок з історії Козацького загону ім. Гонти. *Історичний альманах «Червоної Калини» на 1925 р.* 1924. С. 97-99.

Мемуари І. Шмигельської-Климкевич доповнюють спогади про неї колишнього поручика УГА, діяча «Просвіти», С. Шаха, який з великою повагою пише, що вона пройшла з 1-м корпусом УГА цілу воєнну кампанію – від заняття Львова аж до польської неволі у 1920 р., «зносила всі невідгоди вояцького фронтового життя»³⁶. Спогади І. Шмигельської-Климкевич публікувалися також у жіночій періодиці: часописах «Жіноча доля» та «Жінка»³⁷.

Класичні спогади, написані буквально за гарячим слідом – у 1922 р. – належать О. Федак-Шепарович. Авторка розповіла про «Галицький переворот на фронті»: як навесні 1920 р. військові частини УГА, що були в складі червоної армії (після поразок 1919 р.) приєдналися до Зимового походу. Досить розлогі мемуари О. Федак-Шепарович містять докладне описання «мандрів» величезного обозу армії генерала М. Омеляновича-Павленка більшовицькими тилами на Правобережній Україні. Поряд з цим чимало інформації авторка подає про різні військові частини – Галицьку сотню, Чорних Запорожців³⁸. Промовистим є описання втечі обозу від червоноармійських роз'їздів: «Підводи гонять одна перед другою в повному розгоні. Счинилась така курява, що нічого не видно. ...Страшна картина. Дорога нерівна, горби і долини. Підводи їдуть куди попаде – полем і збіжжями. Коні полошать, фіри перевертаються, метушня чисте пекло»³⁹.

Маємо також спогади відомої української акторки Л. Кривицької про початок її акторської кар'єри в Українському Державному театрі під керівництвом М. Садовського восени 1919 р.: виступ у виставі «Мартин Боруля» перед вояками майже на позиціях під Кам'янцем-Подільським⁴⁰.

Загалом, проаналізована жіноча мемуаристика має певні особливості, зумовлені періодом та обставинами написання: поряд із типово жіночою увагою до людей, їхніх стосунків, повсякденного життя, все ж таки основне місце у спогадах відведено описанню подій визвольної боротьби, її учасників, їхній оцінці. Як зазначає М. Федунь, жіночі спогади значно видозмінилися протягом доленосних подій війни та визвольних змагань нації, жінка-письменниця, учасниця визвольних змагань «легко долає свій егоцентризм і підходить близько до потреби розв'язання проблем загальнонаціонального значення»⁴¹.

Жіночу мемуаристику істотно доповнюють спогади про жінок, що публікували колишні військові Армії УНР та УГА: Юрій Магалецький, Михайло Середа, Микола Угрин-Безгрішний, Пилип Сухорський, Василь Богацький, Лука Луців, Іван Рогатинський, Лев Гаєвський, Володимир Бачинський, Степан Шах тощо. Вони відрізняються надзвичайною повагою і теплотою, що, зокрема, відбилосся у рядках С. Шаха: «У нашій Визвольній війні дало багато жінок незчислимі докази їх горячої любові для рідного краю й їх посвяти для загального добра»⁴².

Найбільшу частку спогадів у залучених до дослідження часописах присвячено сестрам-жалібницям. Відзначимо передусім мемуари підполковника армії УНР М. Середи,

³⁶ Шах С. (С. Ш.) Санітарний шеф Козацького Загону ім. Гонти (нарис на основі воєнного записничка). *Календар Червоної Калини на 1925. 1924.* С. 60.

³⁷ Швидченко Т. Жінки у боротьбі за українську державність у 1917-1921 рр... С. 13; Федунь М. Жіноче мемуарне письмо Західної України першої половини ХХ століття... С. 259.

³⁸ Федак-Шепарович О. З повстанцями. *Календар Червоної Калини на 1922. 1922.* С. 99-108.

³⁹ Ibid. С. 105.

⁴⁰ Кривицька Л. Один вечір на позиції. Спомин. *Літопис Червоної Калини. 1935.* № 5. С. 2-3.

⁴¹ Федунь М. Жіноче мемуарне письмо Західної України першої половини ХХ століття... С. 257-258.

⁴² Шах С. (С. Ш.) Санітарний шеф Козацького Загону ім. Гонти... С. 60.

який намалював галерею портретів сестер-жалібниць, що «зберіглася в пам'яті з часів визвольних змагань»⁴³: кожен поєднує короткий біографічний нарис із окремими більш докладними сюжетами, що характеризують жінок, а також елементами їхніх власних спогадів, записаних автором в еміграції. Це спогади про сестру-жалібницю Кінно-Гірського дивізіону генерала О. Алмазова в 1919-1920 рр., учасницю Зимового походу Олесю Бондаренко; сестру-жалібницю III Залізної дивізії Орини Березовську; Лесю Гурську, яка була і сестрою-жалібницею повстанського загону, і розвідницею, й акторкою драматичної трупи армії УНР⁴⁴.

Розповідаючи про учасницю Другого Зимового походу, дружину полковника С. Лисогора Йосипіну (Юзефу) Лисогорову, Серєда наголошує, що спочатку вона була сестрою-жалібницею, потім стала військовою: «Однак невдовзі об'язки сестри жалібниці заступають їй багнет і рушниця. Вона бере шлюб з командантом Немирівського полку Лисогором, зодягає на себе військовий одяг, на ноги важкі козачі черевики, на голову легеньку безкозирку, чіпляє до паска револьвер, а на рамено рушницю і поділяє з чоловіком всі бойові його пригоди і трагічні події нашої визвольної війни». Окрім біографічних відомостей, М. Серєда розповідає історію врятування Йосипіною свого важкопораненого чоловіка під час трагічного завершення Зимового походу⁴⁵.

Сестра-жалібниця військового санітарного потягу Настя Линкова, як згадує М. Серєда «...мала тверде переконання, що роля сестри-жалібниці не мусить бути обмежена її фаховим призначенням, що її роля ширша і сягає в площину моральних і гуманітарних зобов'язань». Автор наводить уривки її спогадів, зокрема, про відвідування потяга С. Петлюрою у березні 1919 р., про отаманщину, яку Линкова вважала причиною поразок армії УНР⁴⁶.

Згадуючи бої під Уманню влітку 1919 р. старшина Кінної дивізії генерала Омеляновича-Павленка молодшого, учасник Зимового походу Л. Гаєвський описав сестру-жалібницю Тіну (в майбутньому Пекарчук), яка «...ділить із козаками весь тягар військового життя. ...Негарне широке обличчя, але повне великої симпатії; говорить помалу, спокійно і завжди при розмові лице її в легкій усмішці. В поведженні своїому незвично проста і тримається по мужеськи»⁴⁷.

У «Календарі-альманаху Червоної Каліни» за 1925 р. опубліковані спогади про молоду лікарку Синьої дивізії Світлану Харченко, яка влітку 1919 р. в бою під Вапняркою повела в атаку козаків, що розгубилися під артилерійським обстрілом. Невідомий автор наголошує, що «багато доказів існує на те, що поруч мужчин також і жінки приймали участь в боях, виявляючи при цьому надмір відваги і тієї надлюдської сили волі, яку ми в даних моментах називаємо героїзмом»⁴⁸.

⁴³ Серєда М. Українська жінка у визвольних змаганнях 1917-1920 рр. *Літопис Червоної Каліни*. 1937. № 9. С. 8.

⁴⁴ Ibid. С. 8-12; 1938. № 1. С. 14-16.

⁴⁵ Ibid. 1937. № 10. С. 12-14.

⁴⁶ Ibid. № 11. С. 14-16.

⁴⁷ Гаєвський Л. Під Уманем. Уривок зі споминів про боротьбу з більшовиками в 1919 р. *Дніпро: календар-альманах на переступний рік 1936*. Львів: Укр. Т-во допомоги емігрантам з України у Львові, 1935. С. 77.

⁴⁸ Світлана Харченко в бою під Вапняркою атакує ворожу батарею. *Календар-альманах Червоної Каліни на 1926 р.* 1925. С. 80.

Ці слова підтверджують короткі спогади про сестер-жалібниць Ніну Кагарлицьку та Сою Ярошинську, що загинули у березні 1918 р. в Глухові, а також некролог з приводу смерті в 1931 р. Галини Матвійчукової, що була сестрою-жалібницею у шпиталі УГА⁴⁹.

Загалом, ставлення військових мемуаристів до сестер-жалібниць віддзеркалюють слова невідомого автора про бій під Козятином: «...всі вони гідно сповнювали свої обов'язки до останньої хвили і не жаліли себе ніколи»⁵⁰.

Окрім сестер-жалібниць маємо спогади колишніх військових про жінку-воячку хорунжу УСС Софію Галечко; підпільницю з Катеринославщини Віру Бабенко (автор – художник Ю. Магалецький також написав її портрет); отаманшу Марусю Соколовську, яку сотник УГА В. Бачинський зустрів влітку 1919 р. під час боїв на Житомирщині: «Чорнява, гострий погляд, сміливий вояцький зір, кріс через плечі»⁵¹. Низка спогадів військових присвячена невідомим жінкам-героїням, які у всілякий спосіб допомагали українському війську⁵².

Загалом, і жіночій мемуаристиці, і мемуарам про жінок властива не тільки суб'єктивність, частині белетристичність, але й певна публіцистичність, загостреність характеристик, протиставлень образів, що зрозуміло з огляду на час та обставини створення: не так багато часу минуло після подій, мемуари створювалися на території українських земель, що після поразки революції увійшли до складу Польщі. Публіцистичність серед іншого притаманна мемуарам, що публікуються у періодичній пресі.

Висновки. Проаналізовані мемуарні твори мають потужний інформаційний потенціал. Вони зберігають імена жінок, які згадували і про яких згадували, відбивають жіночий погляд на події Української революції у різних містах і регіонах, дії військових частин, повстанських загонів, діяльність відомих особистостей і долі звичайних людей. Особливу цінність має динамічна емоційна складова жіночої мемуаристики, яка разом із увагою до людських стосунків додає загостреності оціночним судженням авторок.

Жіночі мемуари істотно доповнюють спогади військових, зосереджені на збереженні пам'яті про героїчні вчинки сестер-жалібниць, лікарок, воячок, підпільниць і селянок, що допомагали українській армії, просякнуті повагою та надзвичайною теплотою.

Усе це є тлом, на якому постає ще один важливий інформаційний аспект: доля жінок у часи революції, трансформація гендерних відносин, що виявилася у готовності жінок брати на себе і чоловічі обов'язки⁵³. Жіноча мемуаристика є важливим джерелом і в плані вивчення жіночої саморефлексії, усвідомлення жінкою свого місця в світі, у даному випадку, своєї ролі у національно-визвольних змаганнях, яку авторки сприймали з великим ентузіазмом.

⁴⁹ Рогатинський І. Ніна Кагарлицька і Сося Ярошинська. *Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1931 рік*. С. 15. Посмертна згадка. Галя зі Скварків Матвійчукова. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 7-8. С. 37-38.

⁵⁰ Сестри-жалібниці в бою під Козятиним. *Календар Червоної Калини на 1925*. 1924. С. 2.

⁵¹ Угрин-Безгришний М. Софія Галечко. Хорунжая УСС. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 5. С. 2; Магалецький Ю. Тихі герої. Віра Бабенко. Повстанка М. Повстанка Віра. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 1. С. 16-17; Бачинський В. Маруся Соколовська. Спомин. *Літопис Червоної Калини*. 1930. № 1. С. 19.

⁵² Сухорський П. Дівчина з Хлівчан рятує муніципальний обоз. З присвятою славній пам'яті чет. Назара. *Літопис Червоної Калини*. 1937. № 10. С. 2; Богацький В. Галя. *Літопис Червоної Калини*. 1938. № 2. С. 19-22; Луців Л. Дівчина в окопах. *Календар Червоної Калини на 1925*. 1924. С. 82-84.

⁵³ Оніщенко О. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року... С. 160.

Проаналізована мемуаристика є також джерелом з історії західноукраїнського суспільства міжвоєнної доби, його громадянської активності, що проявлялася, зокрема, через періодику, залученості до цієї активності жіноцтва.

Olena Otzemko

Memoirs by and about women who participated in the 1917-1921 Ukrainian Revolution on the pages of Western Ukrainian magazines of the Interwar Period

Abstract: The article analyzes the information potential of memoirs by and about women who participated in the national liberation struggle of 1917-1921, published in Western Ukrainian magazines in the 1920-30s. The sources for the study were *Litopys Chervonoï Kalyny* magazine, as well as *Chervona Kalyna Calendar-Almanac* and *Dnipro Calendar-Almanac* annual periodicals. It is noted that the published works are represented by lengthy memoirs, brief mini-memoirs, and fictionalized memoirs. They preserve the names of the women who recalled and were recalled, reflect a woman's view of the events of the Ukrainian Revolution in different cities and regions, the status of school education, the actions of military units, rebel groups, the activities of famous personalities, and the fate of ordinary people. Of particular value is the emotional component of women's memoirs, which, together with attention to human relations, adds sharpness to the authors' evaluative judgments. Women's memoirs substantially complement the memoirs of the military, focusing on the preservation of memories of the heroic deeds of sisters of mercy, doctors, soldiers, underground women, and peasant women who helped the Ukrainian army.

It is emphasized that in addition to factual material presenting the history of the revolution, the fate of women during the revolution, the transformation of gender relations, which was manifested in the willingness of women to take on men's responsibilities, women's memoirs are also an important source for the study of women's self-reflection, women's awareness of their place in the world and, specifically, their role in the national liberation struggle. The analyzed memoirs are also a source of information on the history of Western Ukrainian society in the interwar period, its civic activism, in particular through the periodicals, and the involvement of women in this activity.

Keywords: Women, memoirs, Ukrainian National Democratic Revolution, periodicals, Western Ukraine